

**ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ЕСТЕТИКИ НАРОДНИЦТВА
(від Пантелеймона Куліша до українського модернізму)**

У статті розглядається розвиток естетики народництва в Україні середини ХІХ - початку ХХ ст., в тому числі історія виникнення народницьких ідей в літературі. Аналізується ставлення до зазначеної проблеми сучасних дослідників (С. Павличко, Н. Шумило, О. Вертія та ін.). Особлива увага приділяється формуванню народницьких ідей в естетичному світогляді Пантелеймона Куліша. Наголошується на тяглоті цих ідей в українському естетико-літературному процесі.

Соломія Павличко в своїй відомій праці “Дискурс модернізму в українській літературі”, присвяченій дискусійним питанням в історії вітчизняного письменства, в одному з розділів розглядає проблему народництва в українській літературі. На її думку, дискурс української культури кінця ХІХ ст. був дискурсом народництва. Авторка вважає, що “народництво – центральний термін української інтелектуальної історії, політики і культури – містить в собі широке коло питань” [9, 39]. Така актуалізація проблеми народництва українською дослідницею підводить нас до думки, що Пантелеймон Куліш, як представник українського літературного процесу ХІХ ст. також був дотичний до народництва. Отже, спробуємо осмислити цю проблему крізь призму естетичних поглядів Пантелеймона Куліша.

Теоретичну розробку категорії народності мистецтва, яка стає передумовою формування основних принципів естетики народництва, одними з перших почали західноєвропейські просвітники. Дж. Віко (1668-

1744) проявляв надзвичайну зацікавленість до народної міфології, бо міфи та епос кожного народу передають фантастичне відображення реальної історії. Й.Г. Гердер (1744-1803) розглядав мистецтво у тісному зв'язку з життям народу та його міфологією. В. Гумбольдт (1767-1835) вважав, що у витворах мистецтва і в мові виявляється дух народу. Відтак, вони вважали, що професійні митці створюють свою художньо-образну систему з міфопоетичних традицій народної культури.

Сучасний український дослідник М. Наєнко першим маніфестом народництва взагалі вважає трактат Данте “Про народну мову” (1304 р), в якому обґрунтовувалася потреба писати народною мовою [8].

В історії російської естетики із зазначеною проблемою пов'язані, насамперед, імена В. Белінського (1811-1848), О. Герцена (1812-1870), М. Чернишевського (1828-1889), М. Добролюбова (1836-1861). Всі вони, як представники ідеологічного напрямку народництва, формулюючи свої естетичні погляди зверталися до проблеми народності мистецтва. На літературознавчу арену виходить так звана “естетика народництва”, яка значною мірою вплинула на подальший розвиток не тільки російської, а й української літератур.

Чи маємо право говорити про існування естетики народництва? Чи це був тільки світоглядний та ідеологічний рух?

Соломія Павличко визначає народництво: (1) як політичну ідеологію (1840-1880 рр.); (2) як спосіб художнього існування літератури, стиль, або система стилів; (3) як спосіб теоретичного осмислення культури, форма її критики, культурний дискурс. Вона вказує окремо на особливість українського народництва, яка полягає в більш ранньому за ідеологічне формуванні літературного народництва і зазначає такі його головні риси:

– воно не було унікальним українським явищем (це національний варіант розповсюдженої ідеологічної моделі);

- виробило свою систему стилів, але не створило єдиної естетичної стилетворчої формули [9].

Сучасні науковці, прагнучи визначити місце та значення народництва в українській культурі та естетиці, зверталися до цієї проблеми і на ряді Міжнародних конгресів українців. Проблема історичної долі народництва і справді заслуговує на увагу зважаючи на її значне місце як у культурному процесі середини XIX – початку XX ст., так і в сучасній естетиці, культурології, літературознавстві.

Поняття “народництво” було введено до літературознавчого обігу саме як опозиційне модернізму. З’явилося воно у першому виданні “Історії української літератури” С. Єфремова і зразу ж набуло багатозначності. На його погляд, російське та українське народництво різняться своїм ставленням до національної ідеї. Народницька ж література подається як така, що зображувала освітню діяльність інтелігенції з метою пробудження національної свідомості. С. Єфремов у статтях “В пошуках нової краси” та “На мертвій точці” піддає гострій критиці творчість О. Кобилянської, М. Яцківа, Г. Хоткевича, виходячи саме з народницьких позицій.

На відміну від інших критиків, М. Євшан новим художнім явищем протиставляв не народну літературу, а українофільство з культивуванням примітивної (не достатньо розвинутої) культури. У своїй статті “Боротьба генерацій і українська література” він спрямовує критику проти *побутового народницького реалізму*. Неоднозначне ставлення до поняття “народництво” ілюструється твердженнями І. Денисюка, котрий виступав проти його відновлення, вбачаючи в ньому певний примітивізм і вважаючи, що воно принижує українську літературу. В. Моринець вважає, що українське народництво в просвітницькому аспекті передусім “виявилось частковим випадком позитивізму”, “воно є могутнім рушієм національної літератури XX ст.”, оскільки є складним комплексом визначальних етнокультурних особливостей [7].

В історії дослідження зазначеної проблеми були спроби виключити поняття “народництво” із наукового вжитку, замінивши на більш влучні. Так, Ю. Тарнавський пропонує замінити “народництво” поняттям

“суспільництво”, оскільки на його думку, саме “суспільництво”, як напрямок, заперечувалося українським модернізмом.

Досить цікавою, на наш погляд, є думка Наталії Шумило, яка, звертаючись до проблеми еволюції поняття “народництво”, акцентує увагу на його багатозначності у радянські часи, а також на процесі його диференціювання, результатом чого було вживання понять “революційне народництво” або “ліберальне народництво”; “культурництво” або “ліберальне культурництво”; “просвітництво” або “просвітянство”; “неонародництво” або “епігони народу”. Вона пропонує використовувати крім понять “традиціоналізм”, “новаторство”, “модерність”, “модернізм” такі поняття, як “література для народу” і “література про народ”, співвідношення яких становить естетичну проблему розвитку української прози кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Н. Шумило формулює певну літературознавчу “класифікацію”:

- 1) “суспільництво” (за Тарнавським), тобто “народництво” відповідає поняттю “література для народу”;
- 2) традиціоналізм чи новаторство (модернізм) відповідає поняттю “література про народ”.

Дослідниця звертає увагу на характерну для кінця ХІХ – початку ХХ ст. еволюцію від літературного народництва до модернізму. “Література для народу” – це зразки просвітительського реалізму. “Література про народ” еволюціонує, саме тут з’являються нові тенденції, нове стильове забарвлення, відбуваються модернізуючі процеси, але у злагоді з внутрішніми закономірностями розвитку національної літератури. Твори, які написані на модерних засадах, мають ті ж самі архетипи, що і раніше: “доля”, “земля”, “мати”, “природа”. Таким чином, простежується певна тяглість естетики народництва. Хоча зрештою Н. Шумило доходить висновку, що “народництво” не є співмірним ані з “літературою про народ”, ані з “народною літературою” [10]. Але це зовсім не означає ігнорування наведених понять в естетиці народництва. У своїй попередній праці Н.Шумило у співавторстві з Т. Гундоровою подає наступний перелік естетичних рис народництва:

- особливе тяжіння до традиційних, старих або автономних художніх структур (бароко, бурлеск);
- тяжіння до активного продукування (з метою самозбереження) романтико-народницької ідеології;
- тяжіння до засвоєння та закріплення дидактичних та етнографічних форм творчості;
- використання елементів розмовної (переважно просторічної), а не писаної літературної мови тощо [3].

Разом з тим Соломія Павличко слушно зазначила: “Як і всякий термін (ще більше це стосується терміна “модернізм”), поняття народництва має тенденцію уніфікувати і спрощувати явища, котрі ним називаються” [9, 41].

Отже, естетика народництва була мінливою і багатоликою, об’єднуючи в своїх рамках дуже відмінних Т. Шевченка і П. Куліша, І. Франка і І. Нечуя-Левицького.

С. Павличко поділяє українське літературне народництво на “романтичний” (І. Котляревський, І. Квітка-Основ’яненко, Т. Шевченко, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, хоча є крила “більш народні” і “менш народні”) та “позитивістський” періоди. Щодо романтичного народництва, як певної естетичної тенденції в українській літературі, то воно ніколи не закінчувалося і завжди схилялося до ідеалізації простого народу (ця риса властива також і для російської народницької літератури).

Як ми вже відзначили, яскравим представником зазначеної романтичної тенденції був Пантелеймон Куліш, в основі народництва якого лежав міф про ідеальність громади, народної, національної людини (або душі) і, звичайно, національної жінки. Багаторічна діяльність П. Куліша як історика, етнографа, фольклориста на культурницькій ниві призвела до плідних результатів у різних галузях розвитку української культури і назавжди зв’язала його з народним світоглядом та народною естетикою. Наслідком цього була поява естетичних принципів, які безпосередньо

пов'язувались з естетикою народництва, характерною для тогочасної вітчизняної літератури.

Відомі нам націотворчі діяння П. Куліша були предтечею формування народницької основи естетичних поглядів митця. Він першим почав писати наукові праці українською мовою, створив новий фонетичний правопис, переклав українською мовою багатьох класиків світової літератури, став “батьком” українського історичного роману, розробив проспект багатомовного серійного видання фольклорної спадщини “Життя українського народу” (повністю цю ідею втілити не вдалося), створив двотомну антологію “Записки о Южной Руси”, мріяв перевести французькою мовою українські думи та пісні тощо.

На початку 1860-х років П. Кулішу вдалося видати альманах “Хата”, де він публікує власну статтю “Погляд на українську словесність” та декілька коротких виступів “Від видавця”. В них привертається увага до проблеми розвитку української літератури, зокрема акцентувалося на народності та новаторстві українського письменства, глибокому зв'язку нової української літератури з фольклором, життям і побутом народу. Так, наприклад, звертаючись до творчості Тараса Шевченка, Пантелеймон Куліш висловлює ряд цікавих думок щодо глибинності народної поезії та геніальності митця в особі Кобзаря. Отже, справжній митець має Божий дар схоплювати естетику народного духу і, поєднуючи з ним свій талант, народжує мистецький твір. “Нема нам закону над його слово, - наголошує письменник, - тільки одна народня поезія для його і для всіх нас стоїть за віковичний *взір*; та й народної поезії ніхто не зачерпнув так зглибока, як Шевченко. Набравшись ізмалку всього, чим живе й дише селянин, він підняв прості хатні розмови до високої пісні, і разом зробив з них ревну, сердечну лірику і величний епос” [6, 438].

П. Куліш констатує свою зацікавленість естетичною стороною народної культури, її розгортання в хроно- та топо- площинах стає для письменника певним театральним дійством, де він відчуває себе спостерігачем. “Мене, - писав молодий фольклорист, - захоплювала

поетична сторона життя народу. Я ганявся за драмою, що її розіграє маленькими уривками все малоруське плем'я. Мені треба було бачити постановку *сільського життя на театрі природи*" [5, 101]. Згодом митець буде мріяти зібрати ці маленькі уривки в одне велике "театральне дійство" (Куліш плекав гордовиту думку стати Гомером українського народу).

Для письменника стає характерним намагання досягнути глибинні процеси народної естетики. Це намагання яскраво ілюструється низкою думок, які висловив П. Куліш, щодо важливості запису дум в реальному побутуванні, а також необхідності вивчення феномена кобзарства. Зазначимо, що українське кобзарство, як специфічне соціокультурне явище, відкривається лише у другій половині XIX ст. Як бачимо, митець випередив час.

У "Записках о Южной Руси" П. Куліш порушує важливі естетичні питання, пов'язані з творчим актом, його природою, атрибуцією, проявляє зацікавленість особливостями колективної та індивідуальної творчості, виконавства та методики записування фольклорних творів. Ми знаходимо опис творчого процесу "народного творця" (поняття використовує Куліш). Розмірковування над цією проблемою приводять автора "Записок" до цікавої ідеї співвідношення двох видів творчості: народної (усної і безіменної) та літературної (писаної, книжної, індивідуальної), яка стає дуже плідною для українського письменства. Згодом саме в ній з'являться паростки модернізму (як, наприклад, у О. Кобилянської, творчість якої є яскравим прикладом переходу від народництва до модернізму).

Л. Білецький у роботі "Основи української літературно-наукової критики" зазначає, що в "Записках про Південну Русь" П. Куліш порушив і вирішив "... кілька методологічно принципових питань:

- 1) народні твори є жива історія народного Духу в його минулому;
- 2) народні твори найкраще зберегли високий ідеалізм глибоко моральної душі українця;

- 3) народні твори мусять бути основою, на якій повинна відродитися високоморальна поезія цивілізованої верстви українського суспільства і в її історично-побутовій традиції, і в морально-ідеалістичній чистоті; лише такі твори індивідуальних поетів будуть продовжувати творче і висококультурне діло справжнього українського Духу;
- 4) сучасні українські поети є єдині спадкоємці давніх рапсодів української поетичної творчості [4, 8].

В цих твердженнях вбачається проголошення П. Кулішем принципів естетики народництва, і згодом саме вони стануть головними критеріями Кулішевої літературної критики. Відтак, була вироблена певна методологія розгляду літературних творів та спосіб читання мистецьких текстів.

П. Куліш запропонував ідею спадковості в мистецтві та літературі, яка базується *на високій естетиці народної творчості*: “Помилиться той, хто вважатиме пісні народу українського чимось дрібнодухим, недорослим до естетики, узенько обмежованим. Се твори справжніх поетів, котрі самі не знали яке їх слово буде живуще... українська словесність обперлась на народню так само, як і поезія грецька на Гомерові поеми..., вона має базис дуже широкий і корінь саморідний” [6, 429-430].

П. Куліш підкреслював згармонізовану естетику української пісенності, вважаючи, що вона є результатом наполегливої праці народного генія впродовж тривалого часу, тяглості традицій, наслідок історичного буття, запаленого творчою іскрою сучасності. Основоположним в художній творчості (незалежно від того, чи то народна, чи то письменницька) П. Куліш вважав естетичний критерій. Це, за його переконаннями, як вважає М. Дмитренко, передбачало в мистецьких зразках дотримання таких вимог:

- відсутність надлишковості, зайвого;
- простоту (доступність);
- правдивість (історичну достовірність);
- природність (народність) мови [4].

Вироблення зазначених художньо-естетичних принципів стало закономірним результатом постійного “спілкування” з народним філософським світосприйняттям, яке П. Куліш, а пізніше також І. Франко виводили із системи взаємозв’язків людини та природи. В наслідок цього в основі народництва П.Куліша, як вже зазначалося, лежав міф про ідеальність громади, народної, національної душі. В обох письменників простежується поетизація землі, звичаїв, обрядів як ознак народного світосприйняття. Особливість їхньої концепції національного буття, за О. Вертієм, позначена сердечністю, філософічною вдумливістю, що дало можливість у буденному побачити загальнолюдське, загальнонародне [1].

Перший крок в ідейно-естетичній “боротьбі” з народництвом у його традиційному розумінні зробила Ольга Кобилянська в романі “Земля”. Відбувалося це, на нашу думку, ще в межах естетики народництва, але остання з’являється в новому художньому дискурсі зовсім в іншій формі. Письменниця показує традиційне сільське життя вже як позбавлене ідеальної гармонії, руйнуючи цим патріархальний народницький міф цілого покоління письменників. Відтепер земля предстає загрозливою силою. Простежується демістифікація і деміфологізація народницького світогляду, де на перший план виходили ідеальність природної людини, ідеальність громади, ідеальність селянської сім’ї тощо.

Звичайно, не можна стверджувати, що перехід від естетики народництва до естетики модернізму відбувся лише у творчості О. Кобилянської. Так, І. Франко, в міркуваннях С. Павличко хоча і постає як представник народницької естетики та критик модернізму, все ж таки, на думку М. Наєнка, Франкове “Зів’яле листя” вже забарвлене модернізмом [8].

Отже, історична тяглість естетики народництва очевидна. Від стихійного формування її принципів П. Кулішем до подальшого наукового обґрунтування та паралельно поступового відходу від неї І. Франка. Від О. Кобилянської та Л. Українки, які зростили на ній інтелектуальні підвалини модерної творчості до появи статей В. Щурата на рубежі XIX-XX ст., які

були непрямою критикою естетики народництва. Дійшло до повного її заперечення маніфестами українських модерністів початку ХХ ст. (М. Євшан, М. Сріблянський, О. Луцький та ін.), які натомість проголосили, що “краса” має заступити в поезії “біди народні” і розпочали пошук нової авангардної художньої мови. Таким чином, історична доля народництва – своєю вичерпаністю готувати новий естетичний простір ХХ століття. Глибоке осмислення якого можливе лише через вивчення та аналіз естетичних джерел та передумов нових тенденцій в мистецтві. Отже, поняття “народництво” і його естетичне забарвлення в українській літературі заслуговує на подальше дослідження, яке дозволить з’ясувати особливості літературного процесу та розвитку естетичної думки в Україні.

Література

1. Вертій О. Пантелеймон Куліш і народна творчість. – Тернопіль, 1998. – 120 с.
2. Вертій О. Пантелеймон Куліш і проблеми українського народознавства // Сіверянський літопис. – 2001. - № 2. – С. 128-132.
3. Гундорова Т., Шумило Н. Тенденції розвитку художнього мислення (початок ХХ ст.) // Слово і час. – 1993. - № 1. – С. 55.
4. Дмитренко М. Пантелеймон Куліш як дослідник народної культури України // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 5-6. – С. 3-11.
5. Куліш П. Записки о Южной Руси. В 2-х т. – К.: Дніпро, 1994. – Т. 1. – 324 с.
6. Куліш П. Твори в 6-ти т. – Т. 6. – Львів: Просвіта, 1910.
7. Моринець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща. – К., 2002. – С.51-52.
8. Наєнко М. Модернізм: декларації, маніфести і реальність // Слово і час. – 2003. - № 11. – С. 3-7.
9. Павличко С. Теорія літератури. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 679 с.

10.Шумило Н. Література для народу і про народ як естетична проблема в українській прозі кінця ХІХ - початку ХХ ст. // Дивослово. – 2003. - № 1. – С. 10-12.